

MAX WEBER
DE PROTESTANTSE
ETHIEK EN DE GEEST
VAN HET KAPITALISME

Vertaling Mark Wildschut

Boom | Amsterdam

Oorspronkelijk verschenen onder de titel *Die protestantische Ethik. Eine Aufsatzsammlung*, Tübingen: Verlag J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1920.

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2012

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs van het Nederlands Letterenfonds.

Verzorging omslag: Bas Smidt

Verzorging binnenwerk: Marry van Baar

Afbeelding omslag: © Hollandse Hoogte, Munich (Germany) Karlsplatz, about 1900, Roger Viollet

ISBN 978 94 6105 580 4

NUR 730; 706, 756

We willen om werk vragen,
Wat het ook moge zijn,
Niet onze plicht verzaken,
En onze stenen dragen
Naar het bouwterrein.*

Zinzendorf

* Strofe uit Zinzendorfs missielied 'Wir wolln uns gerne wagen'. Vert. Mark Wildschut, met dank aan Hans Driessen.

Woord vooraf

Wie als kind van de moderne Europese cultuur wereldhistorische problemen bestudeert, zal die onvermijdelijk en terecht behandelen in het kader van de vraag welke samenloop van omstandigheden ertoe heeft geleid dat juist in de westerse wereld, en alleen hier, cultuurverschijnselen optraden die toch – zoals wij ons dat althans graag voorstellen – een *universele* betekenis en geldigheid hebben gekregen?

Alleen in het Westen is sprake van *wetenschap* in een ontwikkelingsstadium waaraan wij vandaag de dag ‘geldigheid’ toekennen. Empirische kennis, nadenken over mondiale vraagstukken en levensproblemen, filosofische en diepe theologische levenswijsheid treft men ook elders aan, hoewel de volledige ontwikkeling van een systematische theologie op het conto komt van het door het hellenisme beïnvloede christendom (aanzetten daartoe vindt men alleen in de islam en bij een paar Indische sekten). Met name in India, China, het Babylonische Rijk en Egypte heeft er een subliem soort weten en een uiterst scherpe observatie bestaan. Maar het ontbrak zowel de Babylonische als elke andere astronomie aan een mathematisch fundament, dat pas de Grieken legden – wat overigens de ontwikkeling van met name de Babylonische sterrenkunde des te verbazingwekkender maakt. De Indische geometrie ontbeerde een rationeel ‘bewijs’: opnieuw een product van de Helleense geest, die ook de mechanica en fysica pas heeft uitgedacht. De Indische natuurwetenschappen, die in hun observaties uitermate sterk ontwikkeld waren, moesten het stellen zonder rationeel experiment – na aanzetten in de Oudheid in de kern een product van de Renaissance – en zonder het moderne laboratorium, waardoor de met name in India empirisch-technisch hoogontwikkelde geneeskunde een biologische en in het bijzonder biochemische grondslag mist. In alle cultuurgebieden behalve in het Westen ontbreekt een rationele chemie. De hoogontwikkelde Chinese geschiedschrijving mist het

pragmatische van Thucydides. Machiavelli heeft voorlopers in India. Maar het ontbreekt elke Aziatische staatsleer aan een systematiek die ook maar in de verte lijkt op die van Aristoteles en in het algemeen aan rationele begrippen. Evenzo kon er bij gebrek aan de strikt juridische schemata en denkvormen van het Romeinse en daaraan geschoolde westerse recht geen rationele rechtswetenschap tot stand komen, ondanks alle aanzetten daartoe in India (Mimamsa-school), ondanks uitgebreide codificaties vooral in Klein-Azië en ondanks alle rechtsboeken in India en elders. Een constructie zoals het canonieke recht kent bovendien alleen het Westen.

Iets soortgelijks geldt ook voor de kunst. Het muzikale gehoor was bij andere volkeren naar het schijnt eerder fijner ontwikkeld dan tegenwoordig bij ons; in elk geval niet minder fijn. Verschillende vormen van polyfonie waren op aarde wijdverbreid, een samenspel van meerdere instrumenten en meerstemmigheid treft men ook elders aan. Al onze rationele toonintervallen waren ook elders berekend en bekend. Maar hoewel er in de meest uiteenlopende muzikale tradities programmamuziek, toonschildering, alteratie van toon en chromatiek als expressiemiddelen voorkwamen, bestond er alleen in het Westen een rationele harmonische muziek. Te denken valt daarbij zowel aan contrapuntiek als aan akkoordharmoniek, aan de ontwikkeling van het klankmateriaal op basis van de drie drieklanken met de harmonische tertsen, aan onze niet louter met behulp van toonafstanden maar in rationele vorm sinds de Renaissance harmonisch geïnterpreteerde chromatiek en enharmoniek, aan ons orkest met zijn strijkkwartet als kern en de organisatie van het blaasensemble, aan de basso continuo, aan ons notenschrift (dat het componeren en instuderen van moderne muziekstukken, dus hun hele voortbestaan in de tijd pas mogelijk maakt), aan onze sonates, symfonieën en opera's en als middel voor dit alles onze basisinstrumenten: het orgel, de piano en de viool.

Spitsbogen hebben als decoratiemiddel ook elders, in de Oudheid en in Azië bestaan; naar het schijnt was ook het spitsboogvormige kruisgewelf in het Oosten niet onbekend. Maar het rationele gebruik van het gotische gewelf als middel tot krachtverdeling en overkoepeling van willekeurig gevormde ruimtes en, bovenal, als constructief principe van grote monumentale bouwwerken en als grondslag van een stijl zoals de Middeleeuwen die schiep, en waar ook de beeldhouwkunst en de schilderkunst bij waren betrokken, ontbreekt overal elders. Hoewel de technisch grondslagen van onze

architectuur uit het Oosten kwamen, is daar geen oplossing gevonden voor het probleem van het koepelgewelf, net zo min als daar het soort ‘klassieke’ rationalisering van heel de kunst ontstond – in de schilderkunst door het rationele gebruik van het lineaire perspectief en het luchtperspectief – dat de Renaissance bij ons in het leven riep. Producten van drukkunst bestonden in China. Maar een gedrukte; een *alleen* voor druk bestemde, *alleen* door druk levensvatbare literatuur – vooral ‘pers’ en ‘tijdschriften’ – zijn *alleen* in het Westen ontstaan. Alle mogelijke hogescholen, ook scholen die uiterlijk veel weg hadden van onze universiteiten, of op zijn minst van onze academies, bestonden ook elders (China, islam). Maar rationele en systematische vakbeoefening binnen de wetenschap, op basis van een geschoold *vakmanschap* in een zin die ook maar in de buurt komt van de huidige cultuurbeheersende betekenis van dat woord, bestond *alleen* in het Westen.

En dat geldt al helemaal voor vakmatig geschoolde *ambtenaren*, de hoeksteen van de moderne staat en van de moderne economie in het Westen. Ook daartoe treft men elders slechts aanzetten aan, die nergens in wat voor zin ook even constitutief werden voor de sociale orde als in het Westen. Natuurlijk is de ‘ambtenaar’, ook de op arbeidsdeling steunende gespecialiseerde ambtenaar, een oeroude verschijning in de meest uiteenlopende culturen. Maar de wijze waarop ons hele bestaan, de politieke, technische en economische basisvoorwaarden van ons bestaan, op een absoluut onontkoombare manier in de ban is van een vakmatig geschoolde *ambtenarenorganisatie*, bestaande uit technische, commerciële maar bovenal *juridisch* geschoolde rijksambtenaren als dragers van de belangrijkste alledaagse functies van het sociale leven, heeft geen land en geen tijd gekend in de zin waarin het moderne westen dit kent. Een door *standen* bepaalde organisatie van de politieke en sociale verbanden is *wijdverbreid* geweest. Maar zelfs de *standenstaat* in westerse zin – *rex et regnum*^{*} – kende *alleen* het Westen. En al helemaal parlementen bestaande uit periodiek gekozen ‘volksvertegenwoordigers’, met demagogen en de macht van partijleiders als parlementair verantwoordelijke ‘ministers’, die heeft *alleen* het Westen voortgebracht – hoewel er natuurlijk overal in de wereld ‘partijen’ in de zin van organisaties voor het veroveren en

^{*} (Lat.), ‘De koning en zijn rijk’: staande uitdrukking voor de middeleeuwse monarchie gebaseerd op de feodale standenstaat.

Voetnoten bevatten steeds vertalersannotaties; Webers notenapparaat vindt men achterin deze editie.

beïnvloeden van de politieke macht hebben bestaan. De ‘staat’ in het algemeen, in de zin van een politiek instituut, met een rationeel opgestelde ‘grondwet’, een rationeel ontworpen rechtssysteem en een op rationeel opgestelde regels of ‘wetten’ geënt bestuur door ambtenaren die hun vak verstaan, kent, in deze voor de staat essentiële combinatie van doorslaggevende kenmerken, alleen het Westen, ongeacht alle aanzetten daartoe op andere plaatsen.

En zo staat het vervolgens ook met de noodlottigste macht van ons moderne leven: het kapitalisme.

‘Winstbejag’, ‘streven naar winst’, naar geldelijk gewin, naar het hebben van zoveel mogelijk geld, heeft op zich helemaal niets met kapitalisme te maken. Dit streven trof en treft men aan bij obers, artsen, koetsiers, kunstenaars, cocottes, corrupte ambtenaren, soldaten, rovers, kruisvaarders, casino-bezoekers, bedelaars: je kunt zeggen bij ‘all sorts and conditions of men’,* in alle tijden en alle landen op aarde waar de objectieve mogelijkheid daartoe op een of andere manier was en is gegeven. Het behoort tot de cultuurhistorische opvoeding dat men deze naïeve begripsbepaling voor eens en voor al opgeeft. Grenzeloos winstbejag is allerminst identiek met kapitalisme, laat staan met de ‘geest’ daarvan. Kapitalisme kan in de praktijk identiek zijn met *beteugeling* of op zijn minst rationele tempering van deze irrationele drift. Weliswaar is kapitalisme identiek met het streven naar winst binnen een continue, rationeel kapitalistische bedrijfsvoering; naar steeds *nieuwe* winst; naar ‘rentabiliteit’. Want dat moet zo zijn. Binnen een kapitalistische orde die de hele economie omvat, zou een kapitalistische particuliere onderneming die er niet op was gericht rendement te behalen tot de ondergang gedoemd zijn.

Laat ons allereerst eens wat nauwgezetter *definiëren* dan vaak gebeurt. Een ‘kapitalistische’ economische activiteit betekent voor ons allereerst een activiteit die op winstverwachting door het benutten van *ruilkansen* berust: dus op (formeel) *vreedzame* kansen bezit te verwerven. De (formeel en actueel) gewelddadige inbezitneming volgt haar eigen wetten, en het is niet doelmatig (ook al kun je het niemand verbieden) deze onder dezelfde categorie te scharen als het (uiteindelijk) op de kans op winst door ruilhandel gerichte hande-

* Titel van een driedelig werk van de Britse schrijver en historicus Sir Walter Besant (1836-1901).

len.¹ Waar op rationele wijze kapitaalwinst wordt nagestreefd, is het overeenkomstige handelen georiënteerd op kapitaalberekening. Dat wil zeggen: het is ingepast in een planmatig, op zakelijk of persoonlijk rendement gericht gebruik van bestaansmiddelen, zodanig dat de door het opmaken van de balans uitgerekende uiteindelijke opbrengst van een particuliere onderneming in de vorm van activa (of de door het opmaken van de balans periodiek uitgerekende taxatiewaarde van de activa van een continu bedrijf) bij de eindafrekening het 'kapitaal', d.w.z. de raming van de kosten die gemaakt zijn om die opbrengst door ruil te verkrijgen op de balans moet overtreffen (dus bij een langer bestaande onderneming: *steeds weer* moet overtreffen). Of het nu om een complex van in natura aan een reizend koopman in commissie gegeven handelswaar gaat, waarbij de uiteindelijke opbrengst weer in verhandelde andere waren in natura kan bestaan, of om een fabriek die bestaat uit gebouwen, machines, voorraden aan geld, grondstoffen, halffabrikaten, afgewerkte producten, en vorderingen waar verplichtingen tegenoverstaan – steeds is het doorslaggevende dat er een kapitaalrekening in geld wordt opge maakt, of dat nu op een moderne boekhoudkundige of op een al is het nog zo primitieve en oppervlakkige manier gebeurt. En dat geldt zowel bij het begin van de onderneming – de beginbalans – als bij elke afzonderlijke handeling – kostenraming – als bij de controle en toetsing van de doelmatigheid – de nacalculatie – als bij de afsluiting ten behoeve van de vaststelling van de 'winst': de eindbalans. De beginbalans in geval van een commenda* is bijvoorbeeld de vaststelling van de financiële waarde van de gegeven goederen die tussen de partijen moet gelden – in zoverre ze niet al de vorm van geld hebben – en de eindbalans de aan de verdeling van winst of verlies aan het eind ten grondslag gelegde raming; een kostenraming ligt – in het rationele geval – aan elke afzonderlijke handeling van de commendaris ten grondslag. Dat een echt precieze rekening en raming helemaal achterwege blijft, dat er met de natte vinger of gewoon traditioneel en conventioneel te werk wordt gegaan, komt in elk soort kapitalistische onderneming tot op de dag van vandaag voor, als de omstandigheden geen preciezere rekening vergen. Maar dat zijn punten die alleen de mate van rationaliteit van de kapitalistische opbrengst betreffen.

* Commerciële organisatie die in het middeleeuwse Italië ontstond en die was gericht op de financiering van overzeese handel.

Voor het *begrip* komt het er alleen op aan dat het economische handelen in belangrijke mate wordt bepaald door de *feitelijke* gerichtheid op een vergelijking tussen geschatte inkomsten en geschatte uitgaven, in wat voor primitieve vorm ook. In die zin heeft er, hoe ver de economische documenten ook teruggaan, in *alle* cultuurlanden op aarde zoiets als ‘kapitalisme’ bestaan en zijn er altijd ‘kapitalistische’ ondernemingen geweest, ook met een vrij behoorlijke rationalisering van de kapitaalrekening. In China, India, het Babylonische Rijk, Egypte, de mediterrane Oudheid en de Middeleeuwen evengoed als in de moderne tijd. Niet alleen volstrekt geïsoleerde eenmanszaken, maar ook economieën die helemaal op steeds nieuwe kapitalistische particuliere ondernemingen waren ingesteld, alsook continu‘bedrijven’ – hoewel juist de handel lange tijd niet het karakter had van onze continubedrijven, maar meer dat van een reeks particuliere ondernemingen, en juist het gedrag van de *groothandelaars* pas geleidelijk meer interne (‘branchematisch’ georiënteerde) samenhang ging vertonen. Hoe dan ook: de kapitalistische onderneming en ook de kapitalistische ondernemer, niet alleen als gelegenheidsondernemer maar ook als vaste ondernemer, zijn oeroud en waren wijdverbreid.

Dit neemt niet weg dat het Westen aan het kapitalisme een betekenis heeft gegeven en, als basis daarvoor, soorten, vormen en richtingen van kapitalisme heeft voortgebracht die elders nooit hebben bestaan. Handelaars, groot- en detailhandelaars, plaatselijke en internationaal opererende handelaars zijn er overal en altijd geweest. Er hebben alle mogelijke kredietverstrekkers bestaan, banken met heel verschillende, maar op zijn minst met die van bijvoorbeeld onze zestiende eeuw vergelijkbare functies; zeeleen, commanditaire en commanditairachtige vennootschappen en organisaties zijn, ook bedrijfsmatig, wijdverbreid geweest. Overal waar maar een *geldwezen* bestond voor het functioneren van de openbare lichamen, verscheen de *geldschiet*er – in het Babylonische Rijk, Griekenland, India, China, Rome –: voor de financiering van vooral oorlogen en piraterij, voor leveranties en voor alle mogelijke bouwwerken, bij overzeese politiek als koloniale ondernemer, als plantageoprichter en plantagehouder met slaven of met direct of indirect uitgebuite arbeiders, voor erf-, ambst- en bovenal voor belastingpacht, voor de financiering van partijleiders bij verkiezingen en van *condottieres** voor het voeren van burgeroorlogen en ten slotte: als ‘speculant’ waar

* Huurlegerleiders.

zich maar kansen voordeden om geld te verdienen. Dit soort ondernemersfiguren, de kapitalistische *avonturiers*, hebben overal en te allen tijde bestaan. Hun kansen waren – met uitzondering van de handel en van het krediet- en bankwezen – overwegend ofwel puur irrationeel-speculatief van aard, of ze waren gericht op het krijgen van iets middels geweld, vooral buit, of het nu eenmalige oorlogsbuit of chronische fiscale buit (het plunderen van onderdanen) betrof.

Het kapitalisme van de *Gründerjahre*, het kapitalisme van de grootspeculanten, het koloniale kapitalisme en het moderne financieringskapitalisme, zelfs in vreedstijd, maar bovenal het specifiek op *oorlog* gerichte kapitalisme hebben ook in het hedendaagse Westen nog vaak dit karakter, en enkele – zij het ook maar enkele – onderdelen van de internationale groothandel komen daar, zowel vandaag als vroeger, dicht bij in de buurt. Maar daarnaast kent het Westen in de *moderne tijd* een heel ander en nergens anders op aarde ontwikkeld soort kapitalisme: de rationeel-kapitalistische organisatie van (formeel) *vrije arbeid*. Daarvan treft men elders hooguit voorstadia aan. Zelfs de organisatie van *onvrije arbeid* heeft immers alleen op de plantages en in heel beperkte mate op de *ergasterieën** in de klassieke Oudheid een zeker rationaliteitsniveau bereikt, en dat geldt in nog mindere mate voor de nijverheid en voor de huisindustrieën van vroonhoven° en heerlijkheden met lijfeigenen of horigen aan het begin van de moderne tijd. Voor *vrije arbeid* zijn echte ‘huisindustrieën’ buiten het Westen zelfs maar in een enkel geïsoleerd geval met zekerheid gedocumenteerd, en het gebruik van dagloners, dat men natuurlijk overal aantreft, heeft – met heel weinig uitzonderingen, speciale gevallen die in elk geval sterk afwijken van moderne bedrijfsorganisaties (met name staatmonopoliebedrijven) – niet geleid tot manufacturen en niet eens tot een rationele onderwijsorganisatie van het handwerk zoals we die kennen van de westerse Middeleeuwen.

De rationele bedrijfsorganisatie, die is afgestemd op de kansen van de *goederenmarkt* en niet op machtspolitieke of irrationele speculatieve kansen, is echter niet het enige aparte verschijnsel van het westerse kapitalisme. De moderne rationele organisatie van de kapitalistische bedrijfsvoering zou

* (Gr.), *ergastērion*, soort werkplaats of ‘fabriek’ in de Griekse Oudheid.

° Middeleeuwse hoeve van een landsheer, waarvuit omringende akkergronden werden geëxploiteerd.

niet mogelijk zijn geweest zonder twee andere belangrijke ontwikkelingsmomenten: de *scheiding van huishouden en bedrijf*, die het huidige economische leven in zijn geheel domineert, en in nauwe samenhang daarmee de rationele boekhouding. Dat werkplaatsen of verkooppunten ruimtelijk zijn gescheiden van de behuizing ziet men ook elders, bijvoorbeeld in de oriëntaalse bazaar en in de ergasterieën van andere cultuurgebieden. En ook de oprichting van kapitalistische associaties met een aparte bedrijfsrekening treft men zowel in Oost-Azië als in Klein-Azië en in de Oudheid aan. Maar vergeleken met de moderne verzelfstandiging van commerciële bedrijven zijn dat toch slechts aanzetten. Vooral omdat de *intrinsieke* middelen voor deze zelfstandigheid, zowel onze rationele bedrijfsboekhouding als onze juridische scheiding tussen bedrijfsvermogen en persoonlijk vermogen, helemaal ontbreken of slechts in aanzet ontwikkeld zijn.² Overal elders neigde de ontwikkeling tot het ontstaan van commerciële bedrijven als onderdelen van een *groothuishouding* (de *oikos*) van een vorst of landheer: en dat is, zoals Rodbertus* al heeft ingezien, een sterk afwijkende, haast tegengestelde ontwikkeling, ondanks een schijnbare verwantschap op bepaalde punten.

Hun huidige betekenis hebben al deze bijzonderheden van het westerse kapitalisme uiteindelijk pas gekregen in verband met de kapitalistische organisatie van de arbeid. Ook wat men 'commercialisering' pleegt te noemen: de ontwikkeling van de effectenhandel en de rationalisering van de speculatie op de beurzen, hangt daarmee samen. Want zonder kapitalistisch-rationele organisatie van de arbeid had dit alles, ook de ontwikkeling in de richting van 'commercialisering', voor zover mogelijk, bij lange na niet zulke verstrekken gevolgen gehad, met name voor de sociale cohesie en alle daarmee samenhangende specifiek moderne westerse problemen. Een exacte kostenraming, die de grondslag vormt voor al het andere, is immers alleen op basis van vrije arbeid mogelijk. En net zo goed als – en omdat – de wereld buiten het moderne westen geen rationele organisatie van de arbeid heeft gekend, heeft ze ook geen rationeel socialisme gekend. Ongetwijfeld heeft de wereld naast stadseconomieën, stedelijke voedselpolitiek, mercantilisme en welvaartspolitiek van de vorsten, rantsoeneringen, gereguleerde economie, protectionisme en laissez-faire-theorieën (in China), ook heel verschillende

* Karl Rodbertus (1805-1878) geldt in Duitsland als de eerste vertegenwoordiger en baanbreker van het 'wetenschappelijk' socialisme.

communistiche en socialistische economieën gekend: een communisme dat het stempel draagt van de familie, van de religie of van het militarisme, verder een vorm van staatsocialisme (in Egypte), monopolistische kartelvorming alsook allerlei verschillende consumentenorganisaties.

Maar ondanks het feit dat er overal stedelijke marktprivileges, liga's, gilden en alle mogelijke juridische scheidingen tussen stad en land bestonden, ontbrak het begrip 'burger' overal behalve in het Westen en het begrip 'bourgeoisie' overal behalve in het moderne westen, en hetzelfde geldt voor het 'proletariaat' als klasse, en deze moest ook ontbreken, juist omdat de rationele organisatie van *vrije arbeid* als *bedrijf* ontbrak. Een 'klassenstrijd' tussen sociale lagen van schuldeisers en schuldenaars, landeigenaren en landlozen of knechten in herendienst dan wel pachters, handelsbelanghebbenden en consumenten of grondbezitters, heeft in verschillende constellaties overal allang bestaan. Maar zelfs van de westers-middeleeuwse strijd tussen tussenhandelaars en producenten treft men elders hooguit eerste schermutselingen aan. En de moderne tegenstelling tussen grootindustriële ondernemer en vrije loonarbeider ontbreekt al helemaal. Vandaar ook dat een problematiek zoals het moderne socialisme kent niet kon opkomen.

In het kader van een algemene cultuurgeschiedenis is het centrale probleem voor ons, puur economisch gezien, dus uiteindelijk niet de ontplooiing van de kapitalistische bedrijvigheid als zodanig, die overal alleen naar haar vorm verschilt: of het nu het avonturierstype of het handelstype betreft dan wel het kapitalisme dat is gericht op oorlog, op politiek, op het openbaar bestuur en op de winstkansen die deze bieden. Ons probleem betreft eerder het ontstaan van het *burgerlijke bedrijfs*kapitalisme met zijn rationele organisatie van de *vrije arbeid*. Oftewel, in cultuurhistorische termen: het ontstaan van de westerse *burgerij* en haar eigenaardigheden, die weliswaar nauw met het ontstaan van de kapitalistische organisatie van de arbeid is verbonden, maar daarmee uiteraard niet zonder meer identiek is. Want 'burgers' in een standmatige zin bestonden er al voordat het specifiek westerse kapitalisme zich had ontwikkeld, zij het ook *alleen* in het Westen. De specifiek moderne, westerse vorm van kapitalisme nu lijkt allereerst in sterke mate medebepaald door de ontwikkeling van *technische* mogelijkheden. Zijn rationaliteit is vandaag de dag is essentie afhankelijk van de *berekenbaarheid* van de technisch doorslaggevende factoren: dit vormt de basis van de exacte kostenraming. Maar dat betekent feitelijk dat ze afhangt van de typische vorm van westerse

wetenschap, in het bijzonder van de mathematisch en experimenteel exact en rationeel gefundeerde natuurwetenschappen. De ontwikkeling van deze wetenschappen en de daarop berustende techniek kreeg en krijgt nu van haar kant belangrijke impulsen van de kapitalistische kansen die met haar economische bruikbaarheid als premies zijn verbonden. Weliswaar hing het ontstaan van de westerse wetenschap niet af van zulke kansen. Ook de Indiërs hebben gerekend, met getalswaarden gerekend en algebra bedreven. Zij waren de uitvinders van het decimale stelsel, dat later in het Westen in dienst trad van het zich ontwikkelende kapitalisme, maar dat in India geen moderne kostenberekening en boekhouding opleverde. Ook het ontstaan van de mathematiek en de mechanica hield geen verband met kapitalistische belangen. Maar het *technisch* gebruik van de wetenschappelijke kennis, dat voor de levensomstandigheden van onze massa's van doorslaggevend belang is, hangt wel samen met de economische premies die daar juist in het Westen op waren gezet. Deze premies vloeiden echter voort uit de *sociale* orde die typerend is voor het Westen.

We moeten dus vragen: uit welke bestanddelen van die sociale orde, aangezien ze ongetwijfeld niet allemaal even belangrijk geweest zullen zijn. Tot de bestanddelen die zonder twijfel belangrijk waren behoort de rationele structuur van het recht en van het openbaar bestuur. Want het moderne rationele bedrijfskapitalisme heeft behalve de berekenbare technische arbeidsmiddelen ook een berekenbaar rechts- en bestuursstelsel nodig, dat werkt volgens formele regels. Zonder deze systemen zijn er wel avonturierskapitalisme en speculatief handelskapitalisme en alle mogelijke vormen van politiek bepaald kapitalisme mogelijk, maar geen rationeel particulier bedrijfsleven met een vast kapitaal en een betrouwbare kostenraming. Een dergelijk rechtssysteem en een dergelijk openbaar bestuur nu, in deze juridisch technische en formalistische volmaaktheid, stond de bedrijfsvoering *alleen* in het Westen ter beschikking. We zullen dus moeten vragen waar dat rechtssysteem vandaan komt. Elk onderzoek toont aan dat naast andere omstandigheden ongetwijfeld ook kapitalistische belangen de weg hebben geëffend voor de dominantie van de in het rationele recht geschoolde juridische stand in de rechtspleging en het openbaar bestuur. Maar geenszins alleen of zelfs maar voornamelijk die belangen, laat staan dat ze dat rechtssysteem hebben gecreëerd. Er waren veeleer nog hele andere machten bij die ontwikkeling betrokken. En waarom deden de kapitalistische belangen niet hetzelfde in Chi-

na of India? Waarom sloeg daar eigenlijk noch de wetenschappelijke noch de artistieke noch de staatspolitieke noch de economische ontwikkeling diezelfde weg van *rationalisering* in die zo karakteristiek is voor het Westen?

Want het gaat in alle aangevoerde gevallen klaarblijkelijk om een specifieke vorm van ‘rationalisme’ die eigen is aan de westerse cultuur. Nu kunnen we onder dit woord hele verschillende dingen verstaan – zoals uit latere uiteenzettingen keer op keer zal blijken. Er bestaan bijvoorbeeld ‘rationaliseringen’ van de mystieke contemplatie, met andere woorden van een gedrag dat vanuit andere levensterreinen bezien typisch ‘irrationeel’ is, evengoed als rationalisering van de economie, van de techniek, van de wetenschappelijke arbeid, van de opvoeding, van de oorlog, van de rechtspleging en van het openbaar bestuur. Voorts kan men elk van deze gebieden onder hele verschillende gezichtspunten en met hele verschillende bedoelingen ‘rationaliseren’, en wat vanuit het ene gezichtspunt ‘rationeel’ is, kan vanuit het andere bezien ‘irrationeel’ zijn. Rationalisering treft men daarom op diverse levensterreinen in alle cultuurkringen op heel verschillende manieren aan. Bepalend voor het cultuurhistorische onderscheid tussen de verschillende vormen is allereerst *welke* sferen werden gerationaliseerd, en in welke richting. Het komt er dus nogmaals eerst en vooral op aan de bijzondere *eigen* aard van het westerse en daarbinnen van het moderne westerse rationalisme te leren kennen en het ontstaan daarvan te verklaren. Elke verklaringspoging in die richting moet, gezien de fundamentele betekenis van de economie, bovenal met de economische voorwaarden rekening houden.

Maar ondertussen mag ook het omgekeerde oorzakelijke verband niet onopgemerkt blijven. Want het economisch rationalisme is in zijn ontstaan niet alleen afhankelijk van een rationele techniek en een rationeel rechtssysteem, maar evenzeer van de vaardigheid en aanleg van mensen om op een of andere manier een praktisch-rationeel leven te leiden. Waar dit door remmingen van psychische aard werd belemmerd, stuitte ook de ontwikkeling van een *economisch* rationele leefwijze op sterke innerlijke weerstanden. Tot de belangrijkste factoren die vorm gaven aan de leefwijze behoorden in het verleden overal de magische en religieuze machten en de voorstelling van de morele plichten die in het geloof aan die machten waren verankerd. *Daarover* gaat het in de onderstaande gebundelde en aangevulde essays.

Het boek bevat twee oudere essays (I.1-I.2 en II), waarin wordt geprobeerd op één belangrijk punt die kant van het probleem te benaderen die

doorgaans het moeilijkst te vatten is: de invloed van bepaalde religieuze geloofsinhouden op het ontstaan van een bepaalde ‘economische gezindheid’, van het ‘ethos’ van een economisch bestel, waarbij het verband tussen het moderne economische ethos en de rationele ethiek van het ascetische protestantisme als voorbeeld dient. Hier wordt dus alleen de ene kant van de oorzakelijke relatie onderzocht. In elders en later gepubliceerde essays over de ‘economische ethiek van de wereldreligies’* wordt geprobeerd, in een overzicht over de verhouding van de belangrijkste cultuurreligies tot de economie en de sociale gelaagdheid van haar omgeving, beide oorzakelijke relaties te onderzoeken, in zoverre dat nodig is om de verder te analyseren westerse ontwikkeling op een aantal punten met andere ontwikkelingen te kunnen vergelijken. Want alleen op die manier kunnen we een begin maken met een enigszins ondubbelzinnige causale classificatie van elementen die voor de westerse religieuze economische ethiek, in tegenstelling tot andere economische stelsels, kenmerkend zijn.

Deze essays willen dus geenszins voor een omvattende cultuuranalyse doorgaan, hoe bondig ook. Maar ze leggen met opzet in elk cultuurgebied de nadruk op de toenmalige en nog steeds bestaande verschillen met de culturele ontwikkeling in het Westen. Ze zijn dus volledig gericht op wat in de beschrijving van de westerse ontwikkeling onder dit gezichtspunt belangrijk lijkt. Een andere methode leek gezien de gegeven doelstelling niet goed mogelijk. Maar om misverstanden te vermijden moet hier uitdrukkelijk op deze beperktheid van de doelstelling worden gewezen. En de oningewijde moet nog in een ander opzicht worden gewaarschuwd het belang van deze uiteenzettingen niet te overschatten. De sinoloog, de indoloog, de semitist, de egyptoloog zal hierin natuurlijk inhoudelijk niets nieuws aantreffen. Het zou alleen wenselijk zijn dat hij er niets inhoudelijk belangrijks in aantreft wat hij als objectief onjuist moet beoordelen. In hoeverre het is gelukt dit ideaal op zijn minst te benaderen, in zoverre een ondeskundig iemand daartoe tenminste in staat is, kan de auteur niet weten. Het is immers volstrekt duidelijk dat iemand die op het gebruik van vertalingen is aangewezen en zich voor de rest voor het benutten en beoordelen van de monumentale, documentaire of literaire bronnen een weg moet zien te banen door de vaak uiterst tegenstrij-

* Zie Max Weber, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen*, o.a. in *Gesamtausgabe*, dl 21, ‘Schriften und Reden’.

dige vakliteratuur – die hij niet zelfstandig op zijn merites kan beoordelen – alle reden heeft zich uiterst bescheiden op te stellen met betrekking tot de waarde van zijn werk.

En dat des te meer aangezien het aantal bestaande vertalingen van echte ‘bronnen’ (dat wil zeggen van inscripties en oorkonden) voor een deel (vooral voor China) nog heel klein is vergeleken met wat bestaat en wat van belang is. Uit dit alles volgt dat deze essays, in het bijzonder de stukken die betrekking hebben op Azië,³ een volstrekt *provisorisch* karakter hebben. Een definitief oordeel kunnen alleen de deskundigen geven. En alleen omdat er begrijpelijkerwijs tot nog toe geen studies van deskundigen met dit bijzondere oogmerk en onder deze bijzondere gezichtspunten bestonden, zijn deze essays toch maar geschreven. Zij zijn er in een onvergelijkelijk sterkere mate en zin toe voorbestemd snel ‘achterhaald’ te worden dan het meeste andere wetenschappelijke werk, waarvoor uiteindelijk hetzelfde geldt. Zulke vergelijkingen met andere vakgebieden, hoe twijfelachtig ook, zijn bij zulke studies nu eenmaal niet te vermijden; maar men moet daarvan dan wel de consequentie trekken en uiterst terughoudend zijn met betrekking tot de vraag in hoeverre de opzet is geslaagd. Mode of scribentenenthousiasme gelooft vandaag de dag maar al te graag het zonder deskundige te kunnen stellen, of deze tot dienstmaagd van de ‘schouwers’ te kunnen degraderen. Bijna alle wetenschappen hebben wel iets, vaak hele waardevolle gezichtspunten, te danken aan dilettanten. Maar dilettantisme als principe van de wetenschap zou het einde betekenen. Wie wil ‘schouwen’ moet maar naar de film gaan; juist op dit probleemgebied wordt dit hem vandaag de dag ook in literaire vorm massaal geboden.⁴ Niets staat verder af van de uiterst nuchtere beschrijvingen in deze qua opzet streng empirische studies dan deze mentaliteit. En – zou ik daaraan willen toevoegen – wie een ‘preek’ wenst, moet maar naar de kerk gaan. Over de vraag welk *waardeverschil* er tussen de hier vergelijkenderwijs behandelde culturen bestaat, wordt hier met geen woord gerept. Dat de lotgevallen van de mensheid schokkend zijn en iemand die er maar een klein deel van overziet naar de keel grijpen, is waar. Maar het is beter als men zijn kleingeestige persoonlijke commentaren voor zich houdt, zoals men dat bij de aanblik van de zee en van het hooggebergte ook doet – behalve als iemand zich geroepen voelt tot artistieke vormgeving of profetische claims en weet dat hij daar aanleg voor heeft. In de meeste andere gevallen verhuult het vele gepraat over ‘intuïtie’ niets anders dan een gebrek aan

distantie tegenover het object, dat net zo moet worden beoordeeld als dezelfde houding tegenover de mens.

Dat voor de hier beoogde doelstelling geen gebruik is gemaakt van *etnografisch* onderzoek, in elk geval bij lange na niet zoals dat bij de huidige stand van dat onderzoek natuurlijk onontkoombaar zou zijn om tot een steekhoudende weergave te komen van met name de Aziatische religiositeit, vergt nog een verklaring. Dit kwam niet alleen omdat menselijke arbeidskracht haar grenzen heeft. Deze omissie leek voornamelijk gepermitteerd omdat het hier juist moest gaan om de verbanden tussen de door religie bepaalde ethiek en de sociale klassen die ‘cultuurdragers’ waren van het betreffende gebied. Het gaat immers om de invloed die hun leefwijze heeft uitgeoefend. Het is weliswaar volkomen juist dat ook die naar hun eigen aard alleen echt goed kunnen worden begrepen wanneer de *etnografisch-volkenkundige* feiten ermee worden geconfronteerd. Het moet dus nadrukkelijk worden toegegeven en benadrukt dat hier een leemte bestaat, waartegen de *etnograaf* met het volste recht bezwaar moet maken. Bij een systematische behandeling van de *godsdienstsociologie* hoop ik iets te kunnen doen om die leemte te vullen.* Een dergelijke onderneming zou echter buiten het bestek van deze studie met haar beperkte doelstelling vallen. Zij moest genoeg nemen met de poging de punten waarop onze westerse cultuurreligies met andere *vergeleken* kunnen worden naar beste vermogen bloot te leggen.

Ten slotte moeten we ook bij de *antropologische* kant van de problemen stilstaan. Als we telkens opnieuw – ook op levensterreinen die zich (schijnbaar) onafhankelijk van elkaar ontwikkelen – in het Westen en alleen daar bepaalde soorten rationalisering aantreffen, ligt het natuurlijk voor de hand aan te nemen dat hier *erfelijke* eigenschappen aan ten grondslag liggen en dat die de doorslag geven. De auteur erkent dat hij er persoonlijk en subjectief toe neigt de betekenis van het biologische erfgoed hoog in te schatten. Alleen zie ik ondanks de belangrijke resultaten van het antropologisch onderzoek op dit moment nog geen enkele mogelijkheid om ook maar enigszins exact vast te stellen, of zelfs maar een vermoeden te kunnen uiten wat het aandeel van dat erfgoed aan de hier onderzochte ontwikkeling zou kunnen zijn, hoe groot en – vooral – wat voor soort aandeel en volgens welke uitgangspunten dat ook

* Dat is gebeurd in het hoofdstuk ‘Religionssoziologie’ in Max Webers sociologische hoofdwerk *Wirtschaft und Gesellschaft*.

is. Het zal juist een van de taken van het sociologische en historische onderzoek moeten zijn allereerst zo mogelijk alle invloeden en causale ketens bloot te leggen die door reacties op lotgevallen en op de omgeving bevredigend te verklaren zijn. Pas dan, en als bovendien de vergelijkende rassenneurologie en -psychologie zich verder hebben ontwikkeld dan het op dit moment beschikbare, op bepaalde punten veelbelovende begin, zal men ook voor dit probleem misschien op bevredigende resultaten mogen hopen.⁵ Voorlopig lijkt deze voorwaarde niet vervuld en leidt de verwijzing naar het 'erfgoed' alleen maar tot veronachtzaming van de *thans* misschien mogelijke hoeveelheid kennis en tot verschuiving van het probleem naar (vooralsnog) onbekende factoren.